

บทที่ ๔

วิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิต ในคัมภีร์อัฐสาลินี

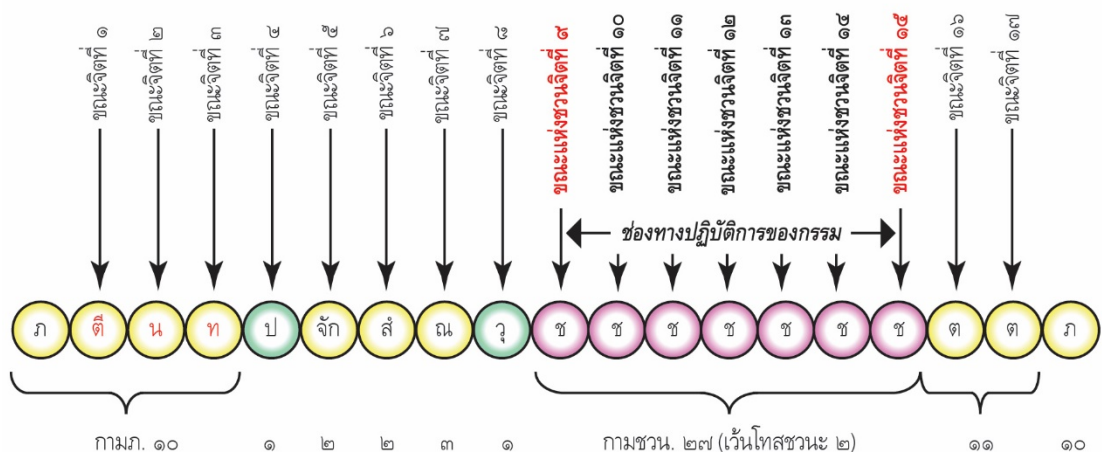
ผู้วิจัยจะได้ทำการวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตที่เกี่ยวข้องกับ การทำงานของจิตกับชีวิต การทำงานของจิตของปุถุชนกับจิตของอริยชน การทำงานของจิตกับการพัฒนาจิตด้วยสมถะและวิปัสสนา และจิตในสังสารวัฏฏ์ ดังต่อไปนี้

๔.๑ วิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิต ในคัมภีร์อัฐสาลินี สามารถวิเคราะห์ห่ออกได้เป็น ๔ รูปแบบ ดังนี้ คือ

๔.๑.๑ การทำงานของจิตกับชีวิต

เมื่อพิจารณาโดยความเป็นปรมัตถ์แล้ว มโนกรรมถือว่าสำคัญที่สุด เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของความเป็นไปแห่งชีวิต บุคคลคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงทำคือแสดงออกทางกายและวาจา ขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง

ดังนั้น กระบวนการของกรรมกับกระบวนการทำงานของจิตเป็นอันเดียวกัน กล่าวคือ กระแสกรรมและกระแสจิตคือกระแสเดียวกัน เพียงแต่กระแสจิตในโลเกียภูมิ คือ กามภูมิ ๕๔ รูปภูมิ ๑๕ อรูปภูมิ ๑๒ เรียกว่า กรรม ในขณะที่กระแสจิตในโลกุตตรภูมิ ๘ เรียกว่า กิริยา หมายความว่า วิถีจิต(ขณะแห่งขวนจิตที่ ๙ ถึงขณะแห่งขวนจิตที่ ๑๕) คือช่องทางปฏิบัติการของกรรม ดูจากแผนภูมิภาพที่ ๔-๑ ช่องทางปฏิบัติการของกรรม

แผนภูมิภาพที่ ๔-๑

แสดง ช่องทางปฏิบัติการของกรรม (ขณะขวนจิตที่ ๙ จนถึง ขณะขวนจิตที่ ๑๕)

แผนภูมิภาพที่ ๔-๑ อธิบายได้ว่า ในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคล จะเห็นว่ากรรมมีส่วนร่วมในกระบวนการแห่งชีวิตทั้งหมดทั้งในเวลาต้นและในเวลาหลัง ประมวลโครงสร้างและวิถีชีวิตของบุคคลนั้นๆ ในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลก บุคคลผู้หนึ่ง ๆ แสดงบทบาทต่างๆ กันไป มีการทำการพูด การคิดและรับผลของการทำ การพูด การคิดนั้นตลอดเวลาทั้งในการประกอบอาชีพและการดำเนินชีวิตทั่วไป

พระพุทธองค์ตรัสกับวาเสฏฐะ ความโดยสรุปว่า “ผู้อาศัยใคร่รักกรรมเลื่องชีพ ชื่อว่าเป็นชวานา ผู้เลื่องชีพด้วยศิลปะต่างๆ ชื่อว่าเป็นศิลปิน ผู้อาศัยการค้าขายเลื่องชีพ ชื่อว่าเป็นพ่อค้าผู้เลื่องชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ชื่อว่าคนรับใช้ ผู้อาศัยการลักทรัพย์เลื่องชีพ ชื่อว่าเป็นโจร”^๑ ฉะนั้น กรรมมีสาระเป็นทั้งเหตุและผล โดยที่ความเป็นเหตุเด่นชัดมากกว่าความเป็นผล หมายถึงว่า ในการทำทางกาย วาจา และใจ แต่ละครั้งถือเป็นการก่อเหตุที่จะทำให้เกิดผลตามมา

ดังนั้น วิธีสร้างกุศล หรือบำเพ็ญคุณงามความดีของบุคคล เพื่อให้ช่องทางการปฏิบัติการของกรรม (ขณะแห่งขวนจิตที่ ๙ ถึงขณะแห่งขวนะจิตที่ ๑๕) แล่นไปในขวนจิตที่เป็นกุศล (ขวนจิตเกิดจากการให้ทาน รักษาศีล การอบรมจิต^๒) อันได้แก่ กุศลกรรมบถ (ทางแห่งกุศลกรรม) นี้มี ๑๐ ประการ^๓ คือ

- ๑) เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์
- ๒) เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์
- ๓) เจตนางดเว้นจากการประพฤตินอกกาม
- ๔) เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
- ๕) เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด
- ๖) เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๗) เจตนางดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
- ๘) ความไม่เพ่งเล็งอย่างได้ของของเขา
- ๙) ความไม่คิดร้าย
- ๑๐) ความเห็นชอบ

^๑ ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๗/๕๗๖-๕๗๗.

^๒ พระพุทธโฆษาจารย์, **อัฐธาสินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๐๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๐.

ส่วนการงดเว้น (วิรัติ) เป็นเหตุแห่งบุคคลผู้มีศีล ชื่อว่า วิรัติ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ อย่างนี้ว่า “ในสมัยนั้น การงด การเว้นจากการฆ่าสัตว์ก็เกิดขึ้น”^๔ ชื่อว่าวิรัติที่สัมปยุตด้วยจิตที่เป็นกุศล วิรตินั้นแยกประเภทเป็น ๓ ประการ คือ

๑) การงดเว้นด้วยการประจวบเข้า (สัมปัตตวิรัติ)^๕

วิรัติที่เกิดแก่ชนทั้งหลายผู้ไม่ได้สมาทานสิกขาบทแล้วไม่ล่วงละเมิดวัตถุที่มาประจวบเข้า ด้วยคิดว่า “การทำบาปเห็นปานนี้ไม่สมควร” ตัวอย่าง ในสัมปัตตวิรัติ มีเรื่องของนายจกกันอุบาสก ที่เกาะสีหะ ได้ยินว่า ในเวลาที่นายจกกันเป็นหนุ่ม โรคได้เกิดขึ้นแก่มารดาของเขา และหมอก็ก่ได้กล่าวว่า “พวกเราควรได้นื้อกระต่ายสด” จากนั้น พี่ชายก็ได้ส่งให้นายจกกันไปในที่นา ก็ในขณะนั้น กระต่ายตัวหนึ่งได้มากัดกินข้าวกล้าอ่อนอยู่ กระต่ายเห็นนายจกกันนั้นแล้ว จึงรีบวิ่งหนี ถูกเถาวัลย์มัดไว้ จึงส่งเสียงร้องว่า “กิริ กิริ” นายจกกันไปตามเสียงนั้น จับกระต่ายนั้นได้แล้วจึงคิดว่า “เราจะปรุงยาให้มารดา” แล้วกลับคิดอีกว่า “การที่เราจะพรากชีวิตสัตว์อื่นเพราะชีวิตของมารดาเป็นเหตุไม่สมควรแก่เราเลย” ลำดับนั้น เขาจึงปล่อยกระต่ายไป ส่วนเขาถูกพี่ชายถามว่า “เจ้าได้กระต่ายมาแล้วหรือ” จึงบอกความเป็นไปนั้น พี่ชายได้ต่อว่าเขาแล้ว เขาจึงเข้าไปหามารดาแล้วยืนตั้งสัจจอธิษฐานว่า “ข้าพเจ้าเกิดมาจากตระกูลใด ข้าพเจ้ายังไม่เคยจงใจฆ่าสัตว์ ทั้งที่รู้ตัวอยู่จากตระกูลนั้นเลย” ทันใดนั้นเองมารดาของเขาก็ได้หายจากโรค

๒) การงดเว้นด้วยการสมาทาน (สมาทานวิรัติ)

วิรัติที่เกิดแก่บุคคลผู้สมาทานสิกขาบทแล้ว ถึงสละชีวิตของตนก็ไม่ล่วงละเมิดวัตถุในเวลาสมาทานสิกขาบทและเวลาถัดจากนั้น เช่นเดียวกับการงดเว้นของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาคือว่าทันตวัฑฒมานะ ได้ยินว่า อุบาสกนั้นรับสิกขาบททั้งหลายในสำนักของพระปิงคลพุทธบริษัทเถระผู้อยู่ในป่าอัมพริยวิหารแล้วได้นาอยู่ ครั้นนั้น โคของเขาหายไป เขาได้เดินตามหาโคนั้นขึ้นไปยังภูเขาคันตวัฑฒมานะ ภูเขาใหญ่ที่ภูเขานั้นได้รัศเขา เขาคิดว่า “เราจะใช้มีดอันคมกริบนี้ตัดงู” แล้วคิดอีกว่า “การที่เรารับสิกขาบทในสำนักของครูผู้ไม่นับถือแล้วทำลายเสียไม่สมควรแก่เราเลย” เขาคิดอย่างนี้ถึง ๓ ครั้งแล้วได้คิดว่า “เราจะสละชีวิต เราจะไม่สละสิกขาบท” จึงทิ้งมีดมีด้ามอันคมกริบที่ตนแบกไว้บนป่าเสียในป่า ทันใดนั้นเอง ภูเขาใหญ่ได้ปล่อยเขาแล้วลอยไป ดังนี้

๓) การงดเว้นด้วยการถอนขึ้นได้เด็ดขาด (สมุจเฉทวิรัติ)

วิรัติที่ประกอบพร้อมทั้งอริยมรรคใดเกิดขึ้น แม้ความคิดก็ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายเลย ว่า “เราทั้งหลายจะฆ่าสัตว์” จิตที่เป็นกามาวจรกุศล ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งความสำรวม ๘ ประการ และด้วยอำนาจกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เพราะเหตุนี้ จิตดวงนี้จึงเป็น

^๔ อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๐๔/๔๔๗

^๕ พระพุทธโฆสจารย์, อรรถสาธิตินิ คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณิปกรณ์, หน้า ๒๖๑.

อันเกิดขึ้นแล้วด้วยอำนาจทวารแห่งกรรม ๓ ประการบ้าง ด้วยอำนาจทวารแห่งสัมผัส ๖ ประการบ้าง ด้วยอำนาจทวารแห่งความสำรวม ๘ ประการบ้าง ด้วยอำนาจเป็นกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการบ้าง

๔.๑.๒ การทำงานของจิตของปุถุชนกับจิตของอริยชน

ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีได้กล่าวถึง การยัม หรือหสนจิต ๑๓ ดวง อันได้แก่ ปุถุชนย่อมยัมด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง, พระเสกษะ ย่อมยัมด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทวิภูฏี ๒ ดวง ส่วนพระชีณาสพ ย่อมยัมด้วยจิต ๕ ดวง คือ หสิตุปบาทจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๑ ดวง มหาภิรียาจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง^๖

ยกตัวอย่างเช่น พระชีณาสพเห็นสถานที่อันสมควรแก่การเพียรปฏิบัติย่อมมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยหสิตุปบาทจิตที่เกิดทางจักขุทวาร หรือท่านถึงสถานที่แจ่มกัณเฑาะแล้วมีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า ตัณหาอันเป็นความโลภมากนี้ถูกราชจัดได้แล้ว ในเมื่อบุคคลผู้ละโมภจำนวนมากส่งเสียงดังรับของอยู่ จัดเป็นหสิตุปบาทจิตที่เกิดทางโสตทวาร หรือเมื่อท่านบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอมหรือดอกไม้ก็เกิดความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ จัดเป็นหสิตุปบาทจิตที่เกิดทางฆานาทวารหรือท่านได้รับบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสแล้วแบ่งปันฉันอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า เราได้บำเพ็ญสารณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึงแล้ว) แล้ว จัดเป็นหสิตุปบาทจิตที่เกิดทางชีวาทวารหรือท่านบำเพ็ญอุภิสมาจาริกวัตรอยู่ ก็มีความโสมนัสเกิดขึ้นด้วยจิตนี้ว่า วัตรทางกายทวารของเราครบถ้วนแล้ว จัดเป็นหสิตุปบาทจิตที่เกิดทางกายทวาร

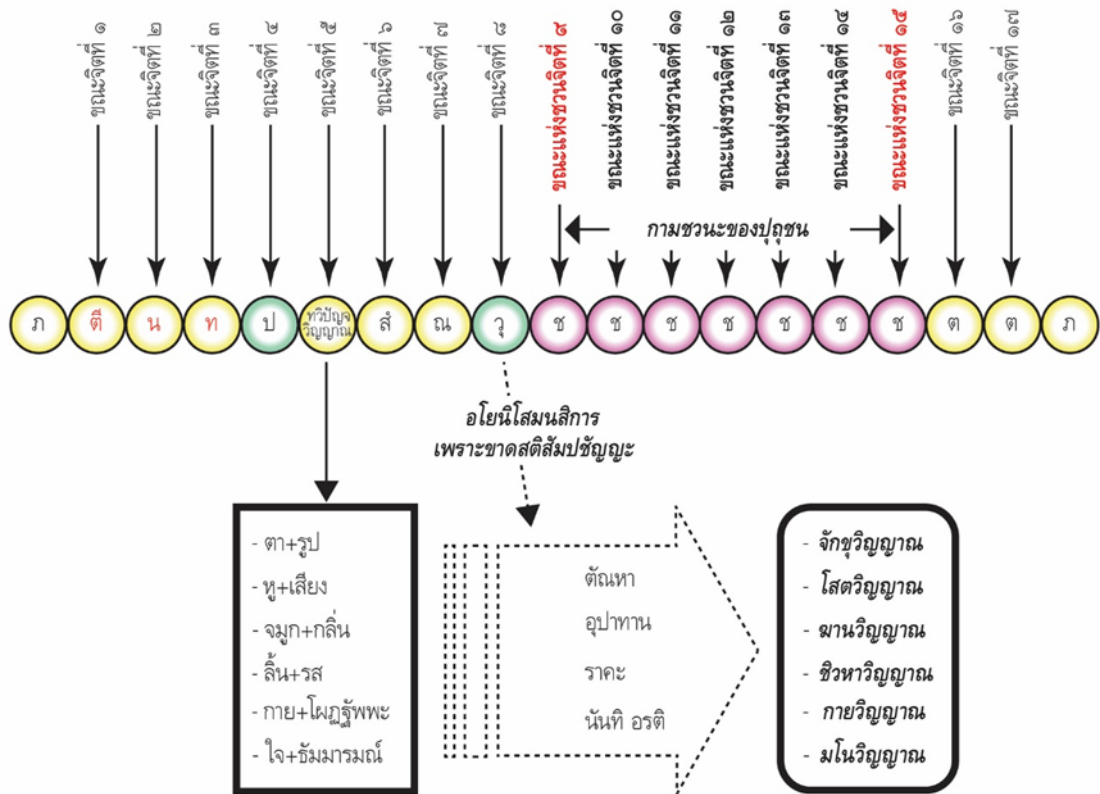
แต่ทางมนทวาร หสิตุปบาทจิตของพระชีณาสพย่อมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต กล่าวคือ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ได้กระทำไว้ในครั้งที่พระองค์ทรงเสวยพระชาติเป็นโชติปาละ ทำวรมทวาราช และกัณหาบสเป็นต้น จึงทรงกระทำการยัมให้ปรากฏ

ดังนั้น สภาวะทางจิตของอริยชน ได้แก่จิตของพระอรหันต์ เป็นต้น ที่ตอบสนองสภาพแวดล้อมภายนอกซึ่งผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กายด้วยความสงบเยือกเย็น พระอรหันต์นั้นดำเนินชีวิตอย่างเป็นอิสระท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่าง ๆ เป็นการดำเนินชีวิตตามปกติเหมือนกับปุถุชนทั่วไป แต่ภาวะจิตของพระอรหันต์ปลอดโปร่งเป็นอิสระ ไม่ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ และโมหะ (ภายนอก) หรือกล่าวได้ว่า พระอรหันต์มีมหาภิรียาจิตแทนมหากุศลจิต เพราะพระอรหันต์ไม่ได้สะสมกรรมอีกต่อไป มหาภิรียาจิตเป็นกามภูมิซึ่งไม่ใช่ฌานจิตหรือโลกุตตรจิต พระอรหันต์มีกามาวจรจิต ท่านเห็น ท่านได้ยิน หรือ คิดเรื่องปัญจารมณ แต่ไม่ว่าพระอรหันต์รู้อารมณ์ใดก็ตาม กุศลจิตหรืออกุศลจิตก็ไม่เกิด

^๖ พระพุทธโฆสะจารย์, อัฐฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๗๘๔.

แผนภูมิที่ ๔-๒

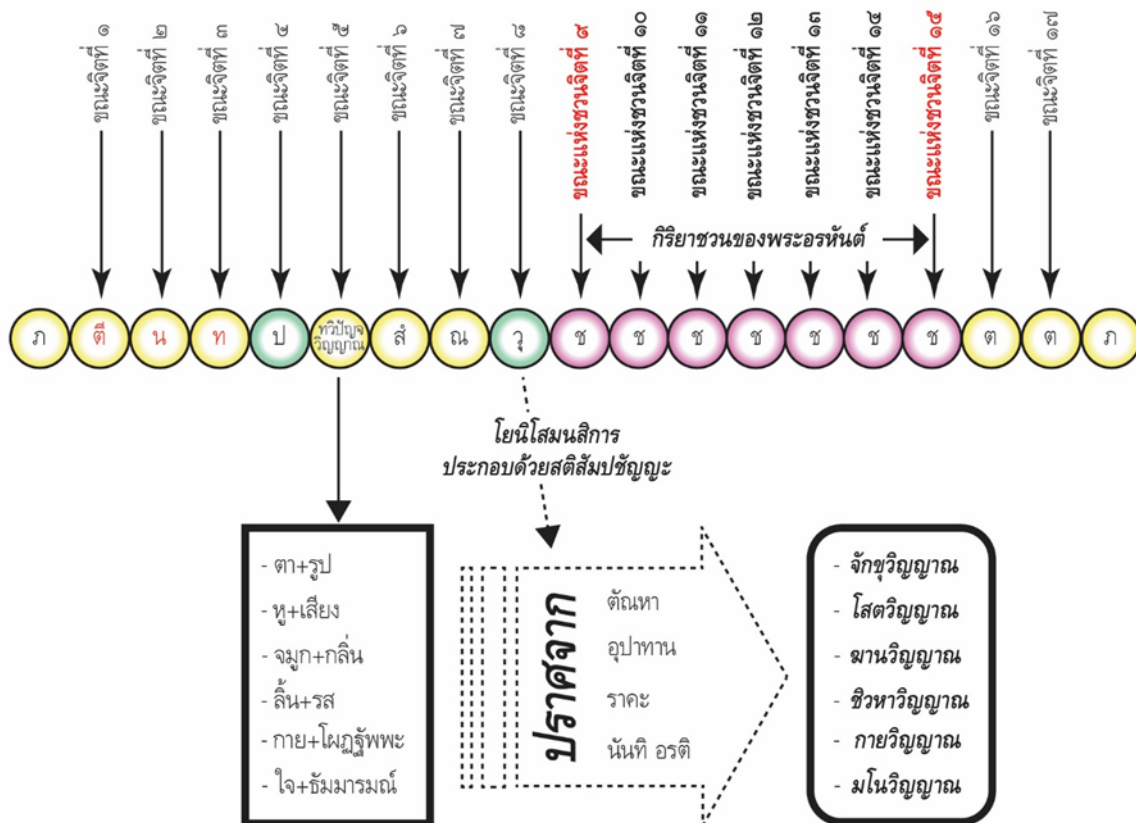
แสดง องค์ประกอบตัวแปรในกระบวนการรับรู้เสพสวยโลกของปุถุชนในวิถีจิต

พระอรหันต์ย่อมมีอโยนิโสมนสิการคือการใคร่ครวญโดยถ้วนถี่และมีสติสัมปชัญญะคอยกัน กระแสตณฺหาเป็นต้นไม่ให้เกิดขึ้นในขณะรับรู้เสพสวยโลก ปราภฏการณหรืออารมณ์ที่รับรู้จะดีหรือไม่ ดีก็ไม่มีความรู้ที่เกิดขึ้นไม่แท้และผิดเพี้ยนจากความเป็นจริงได้ เพราะว่าพระอรหันต์หรือ พระอริยบุคคลทั้งหลาย ท่านเหล่านั้นมีกิเลสเบาบางหรือละกิเลสได้เด็ดขาดแล้วรับรู้เสพสวยโลก ส่วนภาวะทางจิตของปุถุชน ยังตอบสนองสภาพแวดล้อมภายนอกซึ่งผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กายด้วยความไม่สำรวมอินทรีย์ ชวนะจิตที่เป็นโลภะ โทสะ โมหะ จึงเกิดขึ้นนับไม่ถ้วนในวันหนึ่งๆ และปุถุชนอาจล่วงสติได้เมื่อมีเหตุปัจจัย ในการรับรู้เสพสวยโลกของปุถุชนนั้น ถ้ามีอโยนิโสมนสิการ ใคร่ครวญโดยถ้วนถี่ มีสติสัมปชัญญะตามทันกระบวนการทำงานของจิต ความรู้นั้นเป็นความรู้แท้ด้วย ตรงกับความเป็นจริงด้วย ถ้ามีอโยนิโสมนสิการคือการไม่ใคร่ครวญโดยถ้วนถี่ ไม่มีสติสัมปชัญญะ กำกับ ความรู้นั้นเป็นความรู้แท้แต่ไม่ตรงกับความเป็นจริง ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า ในกระบวนการรับรู้เสพสวยโลกของปุถุชนนั้นย่อมมีกิเลส (เช่นตณฺหา อุปาทาน ราคะ นันทิ อรติ) เข้ามาเกี่ยวข้อง ด้วยเสมอ

แผนภูมิที่ ๔-๓^๗

แสดง องค์ประกอบตัวแปรในกระบวนการรับรู้เสพสวดยโลกของพระอรหันต์ในวิถิจิต

๔.๑.๓ การทำงานของจิตกับการพัฒนาจิตด้วยสมณะและวิปัสสนา

ในคัมภีร์อัฐสาลินีได้ยกพระสูตร ที่มกนิยาย มหาวรรค ว่าด้วย ภิกขุอุปปริทานิยธรรม (ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมสำหรับภิกษุทั้งหลาย) ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมมีกถา แก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า “ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นพื้นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมี สมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดย ขอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ”^๘

^๗ ประยุกต์จาก: (แผนภูมิที่ ๓ แสดงองค์ประกอบตัวแปรในกระบวนการรับรู้เสพสวดยโลกของปุถุชน, หน้า ๑๓๑) ตูรายละเอียดยใน พระศรีคัมภีร์ญาณ, (สมจินต์ วันจันทร์, รศ.ดร.), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๘.

จากพระสูตรดังกล่าวคำว่า “มีลักษณะอย่างนี้” เป็นการกำหนดพิจารณาด้วยสัญญาที่มีความหมายคือ เป็นคุณค่าทางจริยธรรมก็คือสัญญา กล่าวคือ สัญญาที่มีความสำคัญในกระบวนการพัฒนาจิตอยู่ในฐานะเป็นมรรคาสู่อมตธรรม เช่น กรณีสัญญา ๗ ประการ (สัญญาสูตร^๙) ซึ่งประกอบด้วย (๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความว่าอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง (๓) อสุภสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่งามแห่งกาย (๔) อาทีนวสัญญา กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ (๕) ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย (๖) วิราคสัญญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดยประณีต (๗) นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดยประณีต

จากแผนภูมิที่ ๔-๔ แสดง กระบวนการรับรู้เสพเสวยโลกจนถึง “สัญญา” ในวิถีจิต อธิบายได้ว่า ในทางพระพุทธศาสนา กระบวนการรับรู้เสพเสวยโลกเริ่มจาก (๑) อายตนะภายใน (๒) อายตนะภายนอก (๓) วิญญาณรวมเป็นผัสสะแล้วเกิด (๔) เวทนา แล้วต่อมาถึง (๕) สัญญา ต่อจากนั้นผลของการรับรู้เสพเสวยโลกจะนำไปสู่ความดีความชั่วขึ้นอยู่กับ การปรุงแต่ง (สังขารเจตสิก ๕๐ ดวง) อย่างมีสติสัมปชัญญะกำกับหรือไม่มีสติสัมปชัญญะกำกับ

ส่วนคำว่า “ปัญญา” เกิดจากการนำข้อมูลจากวิญญาณ เวทนาและสัญญามากลั่นกรองคัดสรรซ้ำแล้วซ้ำอีก เป็นความรู้ระดับสูงขึ้นมาอีก มีความละเอียดละเอียดละไม ปัญญากับวิญญาณสัมพันธ์แยกกันไม่ออก ปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น แต่ธรรมทั้งสองมีกิจที่พึงทำต่างกัน นั่นคือ ปัญญาเป็นธรรมชาติที่ควรเจริญ วิญญาณควรกำหนดรู้^{๑๐}

ในกระบวนการพัฒนาจิตตามกรอบไตรสิกขา เริ่มด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จะเห็นว่าปัญญาอยู่ในลำดับต่อจากสมาธิ แต่ความจริงแล้วปัญญากับศีลสัมพันธ์กันและเกื้อกูลแก่กัน มีอุปการะแก่กัน และกัน ผู้มีศีลย่อมเกิดความร่มเย็นมองโลกและปรากฏการณ์ด้วยความเข้าใจ พระพุทธเจ้าทรงสนทนากับพราหมณ์โสณทัณฑะ ความตอนหนึ่งว่า^{๑๑} “ปัญญาอันศีลชำระให้บริสุทธิ์ ศีลอันปัญญาชำระให้บริสุทธิ์ ศีลมีในบุคคลใด ปัญญาก็มี ในบุคคลนั้น ปัญญามีในบุคคลใด ศีลก็มีในบุคคลนั้น ปัญญาเป็นของบุคคลผู้มีศีล ศีลเป็น ของบุคคลผู้มีปัญญา”

ความสำคัญของปัญญา นอกจากจะทำให้ธรรมอื่นเพิ่มพูนหรืออาศัยธรรมข้ออื่น (ธรรม ๔ ประการ)^{๑๒} เพื่อการพัฒนาเพิ่มพูนแล้ว ปัญญาซึ่งมีหลายระดับและหลายนัยนั้น แต่ละอย่างเมื่อ

^๙ อก.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๒๓/๔๒.

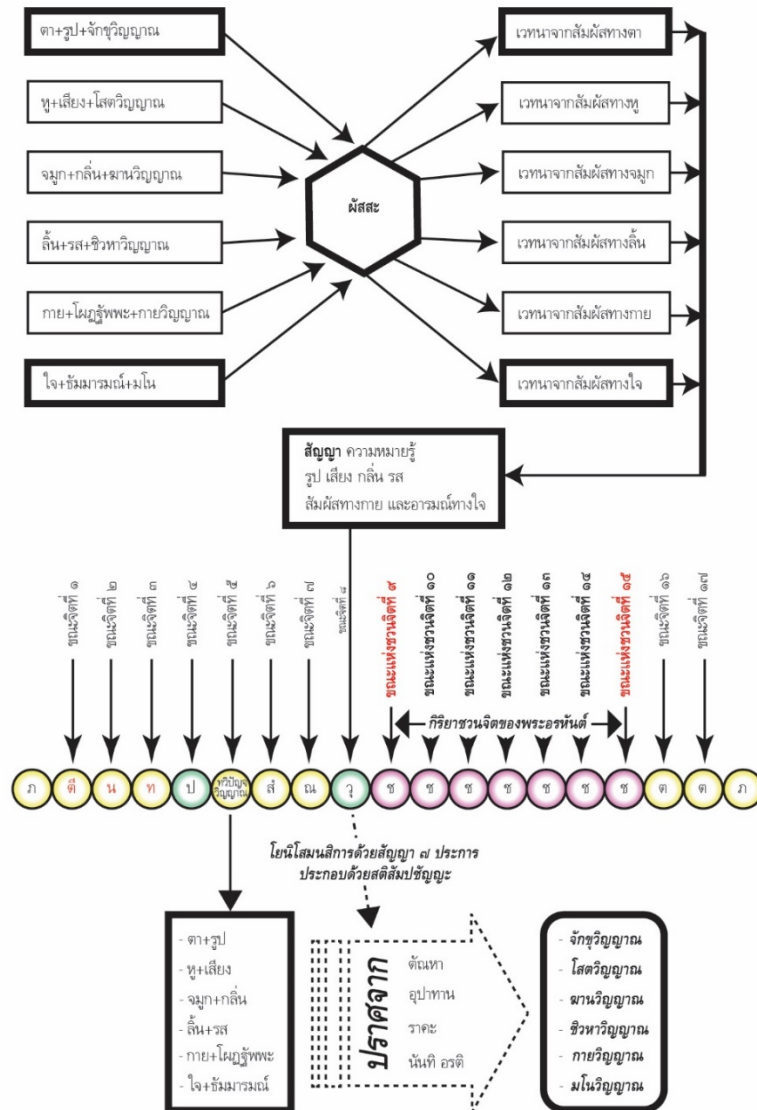
^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๔/๓๘๐.

^{๑๑} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑๗/๑๒๑-๑๒๒.

^{๑๒} ธรรม ๔ ประการ ได้แก่ สัมปยุตตสังสวะ (คบสัดบุรุษ), สัทธัมมัสสวณะ (ฟังพระสัทธรรม), โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาโดยแยบคาย), ธัมมานุธัมมปฏิบัติ (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) อ้างใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๕๔๓-๕๔๔.

แผนภูมิที่ ๔-๕^{๑๓}

แสดง กระบวนการรับรู้เสพสวैयाโลกจนถึง “สัญญา” ในวิถีจิต

บำเพ็ญกระทำให้มาก ย่อมมีผลสำเร็จอยู่ในตัว เช่น ในกระบวนการแห่งวิปัสสนากรรมฐาน อนิจจานุปัสสนาทำชวนปัญญาให้บริสุทธิ์ ทุกขานุปัสสนาทำนิพเพธิกปัญญาให้บริบูรณ์ อนัตตานุปัสสนาทำหาปัญญาให้บริสุทธิ์หรือพุทธธรรม (อาคันตุกสูตร^{๑๔}) ที่จัดกลุ่มเป็น (๑) ปริญาตัพพะ

^{๑๓} ประยุกต์จาก: (แผนภูมิที่ ๒ แสดงองค์ประกอบตัวแปรในกระบวนการรับรู้เสพสวैयाโลกของปุณฺณ, หน้า ๑๒๓) ตูรายละเอียดใน พระศรีคัมภีร์ญาณ, (สมจินต์ วันจันทร์, รศ.ตร.), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๗-๘๘.

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ เช่น อุปาทานขันธ ๕ (๒) ปหาตัปปะ ธรรมที่ควรละ เช่น อวิชชาและตัณหา (๓) สัจฉิกตัปปะ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เช่น วิชชาและวิมุตติ (๔) ภาเวตัปปะ ธรรมที่ควรให้เจริญ เช่น สมถะและวิปัสสนา ทั้งหมดนี้กำหนดรู้ ละ ทำให้เจริญ และทำให้แจ้งได้ด้วยปัญญา

ดังนั้น การพัฒนาจิตหรือจิตที่มีความเจริญ คือจิตที่จะต้องประกอบด้วยสมถะ^{๑๕} และวิปัสสนา^{๑๖} กล่าวคือ สมถะที่ทำอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรมให้สงบลง ส่วนปัญญาคือ ความฉลาด หยั่งเห็นรูปรูปนาม โดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ เป็นต้น การปฏิบัติธรรม ด้วยการเจริญสติปัฏฐานนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างสมถะ เมื่อสมถะแก่กล้าแล้วจึงจะเกิดปัญญาต่อมา สมถะของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับวิปัสสนาญาณจัดเป็นขณิกสมถะ คือ สมถะชั่วขณะที่มีกำลังเทียบเท่า อุปจารสมถะ จึงทำให้เกิดจิตตวิสุทธิได้ ต่อมาเมื่อสมถะแก่กล้าจนได้บรรลุสมุทธานุญาณแล้วจึงจะมีกำลัง เทียบเท่าอัปปนาสมถะ หรือกล่าวได้ว่าสมถะที่ยังไม่สมดุลกัฏฐิยะนี้จึงไม่ใช่สมถะจริงๆ แต่เป็น เอกัคคตาเจตสิก (ภาวะของใจที่ไม่ถูกอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉาทำให้กระจัดกระจาย^{๑๗}) ที่ยังไม่มีความนิ่งเท่านั้น ดังนั้น เอกัคคตาที่ได้รับการพัฒนาด้วยการเจริญสมถภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนา แล้วจะบรรลุความเป็นสมถะ ดังนี้ คือ

๔.๑.๓.๑ ปฐวิกสิณ

การเจริญสมถกรรมฐานด้วยวิธีการเจริญกุสินภาวนา คำว่า ปถวิกสิณ^{๑๘} นี้คือ

๑. **วงดินทั้งหมด เพราะ กสิณ** ศัพท์มีความหมายว่า ทั้งหมด คือ วงกสิณที่ต้องเพ่งดูทั้งหมด ไม่เพ่งดูเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง วิธีการของกสิณนั้น บุคคลสามารถเจริญปฐวิกสิณที่เกิดขึ้นเอง หรือจากการสร้างปฐวิกสิณ ๒ แบบ คือ สามารถเคลื่อนที่ โยกย้าย กับแบบที่ติดอยู่กับที่ ซึ่งมีขนาดประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว^{๑๙}

^{๑๕} สมถะ (สมถะ) มี ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) จิตตสมถะ (ธรรมทำให้จิตสงบ) คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตในสมาบัติ ๘ (๒) อธิกรณสมถะ (ธรรมทำให้อธิกรณ์สงบ) (๓) สัพพสังขารสมถะ (ธรรมทำให้สังขารทั้งปวงสงบ) คือ พระนิพพาน อ้างใน พระพุทธโฆสะจารย์, **อรรถสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔๗๒-๔๗๓.

^{๑๖} พระพุทธโฆสะจารย์, **อรรถสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๕๓.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๒.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๙.

^{๑๙} พระพุทธโฆสะจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภ-มหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๑๕.

๒. **ปฏิภาคนิมิตที่ได้รับแล้วเพราะอาศัยปฐวีกสิณ** กล่าวคือ ลักษณะเฉพาะของกสิณภavana หรือนิมิตอารมณ์กรรมฐานของกสิณภavana มี ๓ ประเภท คือ

๑) **บริกรรมนิมิต** หมายถึง นิมิตอารมณ์กรรมฐานที่อาศัยสายตาเพ่งในระยะแรกเริ่ม เช่น ตกแต่งดินให้เป็นรูปทรงกลม ใช้สายตาเพ่ง จิตย่อมถือเอากองดินเป็นนิมิต เครื่องหมายให้จิตยึดเหนี่ยว จิตจึงตั้งมั่น เรียกว่า เกิดสัมมาสมาธิ เรียกกองดินทรงกลมนั้นว่า “บริกรรมนิมิต” และสัมมาสมาธิที่เกิดขึ้นในระยะแรกเริ่มนี้ เรียกว่า “ขณิกสมาธิ” คือ สัมมาสมาธิชั่วคราวยังไม่ตั้งมั่น เพราะเหตุที่จิตยังหวั่นไหวไปตามกามคุณ ๕ กามสัญญา และนิรวณ ๕ หรืออุปกิเลสทั้งหลาย ในขณะนั้นจิตยังคงปรุงแต่งรูปเป็นอารมณ์อยู่ คือ ตาย่อมกระทบกับรูป คือ กองดินทรงกลม เรียกว่า กายยังไม่สงบระงับหรือยังไม่เกิดกายวิเวก

๒) **อุคคหนิมิต** หมายถึง นิมิตอารมณ์กรรมฐานที่มีลักษณะเป็นดวงทรงกลมปรากฏเมื่อหลับตา กล่าวคือ มองเห็นทางมโนวิญญาน (การรับรู้ทางใจ) บุคคลสามารถจดจำบริกรรมนิมิตได้จนขึ้นใจ เมื่อยามหลับตา ไม่ต้องใช้สายตาเพ่งดูอีกต่อไป จึงได้ชื่อว่า ดวงกสิณ หรือกสิณ หลังจากจิตตั้งมั่นอยู่ที่อุคคหนิมิตสืบต่อไป ย่อมปรากฏความสงบระงับของกายสังขารเพราะได้หลับตาเสียแล้วไม่ปรากฏรูป คือ กองดินทรงกลม กล่าวคือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ไม่ปรุงแต่งเกิด รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ของจิตเลย เรียกสภาวะธรรมของความสงบระงับแห่งกายนี้ว่า “กายวิเวก” และจิตก็ปรากฏสุขเวทนาที่เรียกว่า “ปีติ” อันเนื่องมาจากกายวิเวก สัมมาสมาธิที่ปรากฏอยู่ในอุคคหนิมิตนี้ ย่อมเจริญขึ้นจากขณิกสมาธิแล้วบรรลุอุปะการสมาธิ สำหรับอุคคหนิมิต นั้น การปรากฏเป็นดวงทรงกลมยังไม่แจ่มชัดถึงขั้นฐาน ขอบเขต สีของดวงกสิณ เพราะเพิ่งเกิดขึ้นพัฒนามาจากบริกรรมนิมิต สัมมาสมาธิก็ยังไม่ตั้งมั่นเป็นอัปปนาสมาธิ จิตก็ยังหวั่นไหวไปตามกามสัญญา นิรวณ ๕ และอุปกิเลสทั้งหลาย

๓) **ปฏิภาคนิมิต** หมายถึง ดวงกสิณที่ใช้สำหรับการเจริญกสิณภavana ซึ่งจิตถือเอาเป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐานในบริกรรมนิมิต และพัฒนาเป็นอุคคหนิมิต แต่สำหรับปฏิภาคนิมิตนั้น ดวงกสิณจะปรากฏความแจ่มชัดทั้งรูปทรงขั้นฐาน สีของดวงกสิณ มีความวิจิตรมากกว่าอุคคหนิมิต เพราะเป็นนิมิตที่พัฒนาจากอุคคหนิมิต ครั้นเมื่อเกิดความสงบระงับแห่งกาย คือ กายวิเวก จิตจึงปรากฏสุขเวทนาที่เรียกว่าปีติอันเนื่องมาจากกายวิเวก และบังเกิดความระงับลงของกามคุณ ๕ กามสัญญาทั้งหลาย และนิรวณ ๕ หรืออุปกิเลสทั้งหลาย จิตก็ย่อมปรากฏสุขเวทนาที่เรียกว่า สุขอันเนื่องมาจากจิตตวิเวก แสดงว่าจิตได้บรรลุสัมมาสมาธิอัน

ตั้งมันที่เรียกว่า “อัปนาสมาธิ” ซึ่งเป็นเหตุผลให้จิตมองเห็นอุคหนิมิตแจ่มชัด
 วิจิตรมากไปกว่าเดิม ทั้งรูปทรงสัณฐานและสีของดวงกลืน เราจึงเรียกนิมิต
 อารมณ์กรรมฐานของดวงกลืนในระยะนี้ว่า “ปฏิภาคนิมิต”

๓. **ฌานที่ได้รับแล้วในปฏิภาคนิมิตคือปฐมวิกสิณ** หมายความว่า ถ้าใช้ดินก็เรียกว่า ปฐวี
 กสิณ ถ้าเป็นน้ำก็เรียกว่า อาโปกสิณ ถ้าเป็นลมก็เรียกว่า วาโยกสิณ ถ้าเป็นไฟก็
 เรียกว่า เตโชกสิณ ดวงกลืนที่ปรากฏเมื่อหลับตาในระยะแรกเริ่มนี้เรียกว่าอุคหนิมิต
 เมื่อจิตบรรลुอัปนาสมาธิเมื่อใด อุคหนิมิตนี้ จะเรียกว่า ปฏิภาคนิมิต ดังนั้น การนั่ง
 สมาธิเจริญกสิณภาวนาจนกระทั่งบรรลุปฐมฌาน จนถึงจตุตถฌาน จึงเรียกว่า
 “รูปฌาน ๔” เพราะการอาศัยรูปและรูปสัญญาเป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐาน

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญปฐมวิกสิณ (อานาปานกสิณ) คือ

๑. เนรมิตคนๆ เดียวให้เป็นหลายร้อย หลายพัน
๒. เนรมิตตนเองให้เป็น พระยานาค พระยาครุฑ
๓. ทำท้องอากาศ แม่น้ำ มหาสมุทร ให้เป็น พื้นแผ่นดิน เดิน ยืน นั่ง นอนได้
๔. เนรมิตเป็น ต้นไม้ ภูเขา รัตนาภรณ์ เคหาสน์ บ้านเรือน วัตถุ สิ่งของต่างๆ
แล้วแต่ความประสงค์ของตน
๕. ทำสิ่งเบาให้หนัก
๖. ทำให้วัตถุตั้งมั่นติดแน่นอยู่ มิให้โยกย้ายเคลื่อนที่ไปได้
๗. ได้อภิกายตนะ^{๒๐} คือ สามารถข่มทำลายธรรมชาติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อจิตใจและ
 ข่มอารมณ์ต่างๆ ทั้งที่เป็นอวิชชาธรรม และอนิฆฐธรรมมิให้มาปรากฏภายในจิตใจ
 ของตนได้

๔.๑.๓.๒ อาโปกสิณ^{๒๑}

คำว่า อาโป ในที่นี้ได้มุ่งหมายเอา สภาวะอาโปที่มีลักษณะไหลหรือเกาะกุมแต่ประการใด
 แต่มุ่งหมายเอา สัมผัสการอาโป คือน้ำธรรมชาติที่ใช้อาบใช้กินนี้เอง ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเพ่งอาโปกสิณ
 นี้ ถ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย คือ บุญบารมีที่เกี่ยวกับเคยได้รูปฌานมาแล้วจากภพก่อนใกล้ๆ
 กับภพนี้ โดยอาศัยการเพ่งอาโปกสิณนั้นในภพนี้เมื่อได้เห็นแม่น้ำ สระ หรือบ่อน้ำ ก็เพียงแค่เพ่งดู
 พร้อมกับบริกรรมว่า อาโปๆ หรือน้ำๆ อุคหนิมิตก็ปรากฏขึ้นได้ เมื่ออุคหนิมิตปรากฏแล้ว ก็มีจำเป็น
 ที่จะต้องเพ่งดูแม่น้ำ สระน้ำ หรือบ่อน้ำนั้นอีก จนกว่าจะได้ปฏิภาคนิมิตและได้รูปฌาน

^{๒๐} พระพุทธโฆสะจารย์, อัญญสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๗๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๐.

เมื่อบุคคลพยายามภาวนา อุคหนิमितและปฏิกากนิमितทั้ง ๒ ก็ะบังเกิดขึ้นโดยลำดับ โดยนัยเดียวกันกับปฐวีกสิณ แต่ว่าอาโปกสิณนี้ อุคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นดุจไหวกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำมี ฟอง และต่อมเจือปน อุคหนิมิตจะปรากฏเช่นนั้นแน่นอนทีเดียว ส่วนปฏิกากนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพหนึ่ง เหมือนตาลปัตรแก้วมณีที่ปักไว้กลางแจ้ง^{๒๒} (แก้วมรกตที่ตั้งไว้ในที่สูง)

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญอาโปกสิณ (อานุภาพแห่งกสิณ) คือ

๑. แทรกแผ่นดินไปแล้ว ผุดขึ้นมาได้
๒. ทำให้ฝนตก
๓. ทำพื้นแผ่นดินให้เป็น แม่น้ำ และมหาสมุทร
๔. ทำน้ำให้เป็น น้ำมัน นํ้ามน น้ำผึ้ง
๕. ทำให้กระแสน้ำพุ่งออกมาจากร่างกาย
๖. ทำให้ภูเขา ปราสาท วิมาน สะเทือนหวั่นไหว

๔.๑.๓.๓ อากาสกสิณ

ในมหาสกลุททายสูตร^{๒๓} พระพุทธองค์ตรัสกสิณ ๑๐ ไว้ (โดยเพิ่มวิญญานกสิณและอากาศกสิณในกสิณ ๘ ที่ตรัสไว้ในธรรมสังคณี) ในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น วิญญานกสิณเป็นมหัคคตวิญญานที่ให้ เป็นไปในอากาศ (ปฐมารูปวิญญาน) และวิญญานัญจายตนสมวัตติที่เกิดขึ้นโดยกระทำให้กรรมใน อากาสนั้น (ทุติยารูปวิญญาน) จึงนับเข้าในรูปเทศนาโดยประการทั้งปวง ส่วนกสิณคฺกุขมาภิมาภาส (อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๙ ออกเว้นอากาศกสิณ) ก็ดี ชั้นที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็น อารมณฺ์ก็ดี ปริจเฉทากาสนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝา (รูฝา, รูลูกตาล, ช่องหน้าต่าง^{๒๔}) เป็นต้นอย่างใด อย่างหนึ่งก็ดี ฌานจตุกกนัยและฌานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็นอารมณฺ์ก็ดี ได้ชื่อว่า อากาสกสิณ^{๒๕}

ในนัยแรก ได้แก่ วิญญานกสิณและวิญญานัญจายตนสมวัตติ รวมอยู่ในรูปเทศนา ส่วนนัยหลัง ได้แก่ กสิณคฺกุขมาภิมาภาส และปริจเฉทากาส รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ดังนั้นจึงไม่ตรัส อากาสกสิณไว้ในรูปาวจรเทศนา เพราะระคนกัน (ระหว่างรูปฌานกับอรูปฌาน) แต่ฌานที่เกิดขึ้นใน ปริจเฉทากาส (ปริจฉินนาภาสกสิณภาวนา) ย่อมเป็นมรรคเพื่อความบังเกิดในรูปภูมิ

บุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่ได้เห็นรูฝาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นทันที ส่วนบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องเจาะที่หลังคา

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๐๒.

^{๒๓} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘.

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๓๐๙.

^{๒๕} พระพุทธโฆสจารย์, อภิธานสาธิต คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๗๒.

ปะรำซึ่งมุงอย่างดี หรือเจาะช่องที่พื้นหนังและที่เสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นช่องกว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วพึงลงมือภาวนา ด้วยบทว่า อากาโส-อากาโส หรือว่า ที่ว่าง-ที่ว่าง ดังนี้เรื่อยๆ ไป อุคหนิมิตย่อมปรากฏ เป็นเหมือนช่องที่กำหนดด้วยที่สุตรอบของฝา และอุคหนิมิตแม้จะขยายก็ขยายไม่ได้ เพราะภาวนายังมีกำลังอ่อนอยู่ ส่วนปฏิกากณิมิต ย่อมปรากฏเป็นสภาพคล้ายดวงกลมของช่องว่างนั้น และเมื่อขยายก็ขยายได้

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญอากาสกสิณ (อานาปานแห่งกสิณ) คือ

๑. ทำการเปิดเผยสิ่งที่ปกปิดซ่อนเร้นลับให้ปรากฏเห็นได้
 ๒. ทำให้มีอากาศเป็นอุโมงค์ช่องว่างเกิดขึ้นภายในพื้นแผ่นดิน ภูเขา มหาสมุทร แล้ว ยืน เดิน นั่ง นอนได้
 ๓. เข้าออกทางฝา หรือกำแพงได้
 ๔. ทำน้ำให้เป็น น้ำมัน น้ำนม น้ำผึ้ง
 ๕. ทำให้กระแสน้ำพุ่งออกมาจากร่างกาย
 ๖. ทำให้ภูเขา ปราสาท วิมาน สะเทือนไหว
- ฤทธิ์ต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้เป็นฤทธิ์ที่เกิดจากอำนาจของกสิณ โดยเฉพาะๆ สำหรับฤทธิ์ที่เกิดจากกสิณทั้ง ๑๐^{๒๖} ได้นั้นมีดังนี้
๑. ทำการกำบังสิ่งต่างๆ ไว้มิให้ผู้ใดแลเห็น
 ๒. ทำวัตถุสิ่งของที่เล็กให้กลับเป็นใหญ่ หรือที่ใหญ่ให้กลับเป็นเล็ก
 ๓. ทำระยะทางไกลให้เป็นใกล้ และย่นหนทางที่ไกลให้กลับเป็นใกล้

๔.๑.๓.๔ อานาปานสติ

เมื่อกล่าวถึงพระสูตร ที่ชื่อว่า อานาปานสติสูตร มีใจความว่า พระผู้มีพระภาค เรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญความเพียรในการเจริญอานาปานสติ เจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลและอานิสงส์มาก กล่าวคือ ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่เจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์^{๒๗}

อานาปานสติ หรือวาโยกสิณ^{๒๘} (เพราะวาโยกสิณและลมหายใจเข้าออกมีลักษณะเป็นลมเหมือนกัน) หมายถึง การอาศัยลมหายใจออกเข้ายาวสั้นเป็นนิมิตเครื่องหมายให้จิตยึดเหนี่ยวเพื่อ

^{๒๖} พระสังฆมณฑล, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๙๒.

^{๒๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗.

^{๒๘} พระพุทธโฆสจารย์, อรรถสาลีนิ คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณิปกรณ์, หน้า ๖๐๕.

ความเกิดขึ้นของสัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ดังนั้น สัมมาสมาธิที่เกิดจากอานาปานสติ ก็เรียกว่า อานาปานสติสมาธิ^{๒๙} หรือสัมมาสมาธิอันสัมปยุตด้วยอานาปานสติ นับเป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐาน (ลมหายใจ) ที่พระศาสดาเจ้าทรงสรรเสริญมากที่สุด เพราะคนที่มีชีวิตย่อมมีลมหายใจเสมอ เป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐานที่มีอาการเคลื่อนไหวคือลมหายใจออกเข้ายาวสั้นตลอดสาย ถ้าบุคคลใช้ปลายจมูกอย่างเดียว ก็ต้องเรียกว่า อาศัยจมูก^{๓๐} (กาย) เป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐาน จัดเป็นกายคตาสติเพราะอาศัยร่างกาย ความจริงแล้ว ลมหายใจ ก็เป็นส่วนหนึ่งอันเนื่องมาจากกาย จึงได้จัดอานาปานสติอยู่ในมหาสติปัฏฐาน ๔ หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ทั้งหมดจัดว่าเป็นกายคตาสติภาวนา (กายคตาสติสูตร^{๓๑}) คือ มีสติ รู้ชัด กำหนดรู้ ลมหายใจเข้าออก)

อานาปานสติสมาธิ ย่อมอาศัยเป็นวิธานธรรมเครื่องอยู่อาศัยทางจิตของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมอาศัยอานาปานสติสมาธิในการเจริญหลักธรรมอันเอกคืออานาปานสติสูตร ย่อมอาศัยอานาปานสติสมาธิในการเจริญหนทางอันเอก (มรรค) คือ มหาสติปัฏฐานสูตร ย่อมอาศัยอานาปานสติสมาธิเพื่อการเจริญสมณธรรมฐานภาวนาบรรลุมานสมาบัติโดยลำดับต่างๆ แม้อย่างหยาบที่สุดก็คือ อาศัยอานาปานสติสมาธิเพื่อความสงบระงับจากอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นสมณะเจริญด้วยสัมมาสติ การเจริญอานาปานสติ มีพระบาลีชี้แนวทางไว้ดังต่อไปนี้

๑. โส สโต ว อสสสตี สโต ว ปสสสตีฯ หมายความว่า ผู้ปฏิบัตินั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า ย่อมตั้งสติ ทำความรู้สึกตัวแล้วจึงหายใจเข้า และหายใจออก
๒. ทีฆิ วา อสสสนโต ทีฆิ อสสสามีติ ปชานาติ, ทีฆิ วา ปสสสนโต ทีฆิ ปสสสามีติ ปชานาติฯ หมายความว่า เมื่อหายใจเข้ายาว และหายใจออกยาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว และหายใจออกยาว
๓. รสสิ วา อสสสนโต รสสิ อสสสามีติ ปชานาติ, รสสิ วา ปสสสนโต รสสิ ปสสสามีติ ปชานาติฯ หมายความว่า เมื่อหายใจเข้าสั้น และหายใจออกสั้น ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น และหายใจออกสั้น
๔. สพพกาย ปฐิสเวที อสสสสิสามีติ ลิกขติ, สพพกาย ปฐิสเวที ปสสสสิสามีติ ลิกขติฯ หมายความว่า ย่อมสำเนียงว่า เราจะหายใจเข้า และหายใจออก ก็ต้องรู้ โดยแจ้งชัด ต้นลม กลางลม ปลายลม

^{๒๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๔๕๗.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๒.

^{๓๑} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๗.

๕. ปสสมภย ภายสงขาริ อสสสิสสามิติ สิกขติ, ปสสมภย ภายสงขาริ ปสสสิสสามิติ สิกขติฯ หมายความว่า ย่อมสำเหนียกว่า เราจะทำลมเข้า และลมออกที่หยาบ ให้ละเอียด แล้วจึงหายใจเข้า และหายใจออก

ในพระบาลี ๕ ข้อนี้ ข้อที่ ๑ ทรงวางหลักการปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐาน ส่วนข้อที่ ๒ ถึงข้อที่ ๕ ทรงเพิ่มเติมข้อปฏิบัติ เพื่ออบรมสมาธิให้กล้ายิ่งขึ้นไปจนถึงอัปปนาสมาธิเกิด

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญอานาปานสติ คือ ผู้เจริญอานาปานสติย่อมได้รู้ปณาน และยังเป็นบาทของมรรค ผล และสามารถป้องกันมิให้มีจิตตกต่างๆ เกิดขึ้นแก่ตนได้ นอกจากนี้ บุคคลผู้สำเร็จรหัตตผลโดยอาศัยการเจริญอานาปานสติกรรมฐาน เป็นบาท ย่อมกำหนดรู้ในอายุสังขารของตนว่าจะอยู่ได้เท่าใด และสามารถรู้กาลเวลาที่จะปรินิพพานด้วย^{๓๒}

๔.๑.๓.๕ พรหมวิหาร^{๓๓}

พรหมวิหาร ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา^{๓๔} เป็นต้น กรรมฐานทั้ง ๔ จัดเป็น บัญญัติธรรม^{๓๕} (รับสัจตวบัญญัติเป็นอารมณ์) เมื่อบุคคลบรรลุอัปปนาสมาธิแล้วจึงขยายอารมณ์ได้ กล่าวคือ บุคคลผู้เจริญ เมตตา กรุณา มุทิตา จะสำเร็จเพียงฌานเบื้องต่ำ ๔ ก็เพราะว่า กรรมฐานทั้ง ๓ ดังกล่าว เป็นเหตุให้พ้นจากพยาบาท คือ ความปองร้าย วิหิงสา คือ ความเบียดเบียน และอรติ คือ ความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่น ซึ่งล้วนแต่เกิดมาจากโทสะทั้งสิ้น สมดังที่พระสารีบุตรกล่าวว่า “ดูกรอาวุโสทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความเบียดเบียน มุทิตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากอรติ อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากราคะ”^{๓๖}

พรหมวิหาร หรืออัปปมัญญา^{๓๗} (การแผ่เมตตาไปสู่เหล่าสัตว์ทั้งหมดไม่มีประมาณ) เป็นภาวะประเสริฐ หมายความว่า กรรมฐานอื่นมีอานาปานสติ เป็นต้นก่อให้เกิดสมาธิและปัญญาแก่ผู้ปฏิบัติธรรม แต่ไม่ส่งผลต่อบุคคลรอบข้าง แต่เมตตาเป็นต้น ยังส่งผลให้บุคคลรอบข้างเกิดเมตตา

^{๓๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๔๗๗.

^{๓๓} พระพุทธโฆสจารย์, อัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๘๔.

^{๓๔} การไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณอันเป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาพรหมวิหารเรียกว่า“อัญญาณูเบกขา” อ้างใน พระพุทธโฆสจารย์, อัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๙๑.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๑.

^{๓๖} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๖/๓๒๕-๓๒๖.

^{๓๗} พระพุทธโฆสจารย์, อัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๙๗.

ตอบสนองแก่ผู้เมตตาอีกด้วย จะเห็นได้ว่าพระเวสสันดรเจริญเมตตาตามอยู่ในเขาวงกต ทำให้เนื้อร้ายไม่เบียดเบียนกันและกันรอบอาศรม ๗ โยชน์

ในการขยายอารมณักรณฐานนั้น บุคคลพึงกำหนดอวาสหนึ่งก่อนทีเดียว แล้วพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในอวาสนั้นโดยนัยว่า **อิมสมิ อวาเส สดตา อเวรา โหนตุ** แปลว่า ขอให้สัตว์ทั้งหลายในอวาสนี้จึงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด เป็นต้น เหมือนชาวนาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ตนพึงไถ แล้วจึงไถ เธอพึงทำจิตให้อ่อนและควรแก่การงานในเหล่าสัตว์นั้น แล้วพึงกำหนดอवास ๒ แห่ง ตรอกหนึ่ง กิ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง แคว้นหนึ่ง รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่งตามลำดับ พึงกำหนดจนกระทั่งจักรวาลหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้น แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์นั้นๆ กรุณาพรหมวิหารเป็นต้นก็เหมือนกัน ข้อนี้เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณักรณฐานในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้

ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลสืบเนื่องจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น (ผู้ที่เจริญอุเบกขาพรหมวิหารย่อมได้รูปปัญจฌาน) เพราะผู้บรรลุเมตตาตามเป็นต้นเท่านั้นจึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ส่วนผู้ที่บรรลุฌานด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้เหมือนอุปมาปฏิบัติเป็นผลสืบเนื่องของกสิณทั้งหลาย เพราะในเวลาเจริญรูปฌานต้องเจริญด้วยการเริ่มกำหนดอากาสะที่ได้รับจากการเพิกกสิณ เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลสืบเนื่องของสมาธิทั้งหลาย เพราะอุปมาปฏิบัติเป็นสมาธิระดับสูงสุด ผลสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของวิปัสสนา เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้วจึงบรรลุผลต่อมา และนิโรธสมาบัติเป็นผลสืบเนื่องของสมถะและวิปัสสนา เพราะต้องเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปจึงเข้านิโรธสมาบัติได้ ดังนั้น อุเบกขาพรหมวิหารนี้ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์ไม่เสมอกัน คือ ตติยฌานดังกล่าวรับกสิณเป็นอารมณ์ ส่วนอุเบกขาธิบดีสวบัญญัติเป็นอารมณ์ จึงมีอารมณ์ไม่เสมอกัน

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญพรหมวิหาร คือ บุคคลสามารถเบเทาความพยาบาทได้ด้วย การเจริญเมตตาพรหมวิหาร ละวิหิงสาคือการเบียดเบียนหรือการทำร้ายด้วยการเจริญกรุณาพรหมวิหาร กำจัดอหิริ คือความไม่ยินดี หรือความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่นด้วยการเจริญมุทิตาพรหมวิหาร และสามารถควบคุมราคะให้เบาบางได้ด้วยการเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร เมื่อบุคคลสามารถเจริญพรหมวิหาร ๔ ดังกล่าว จิตของบุคคลจึงสงบและเข้าถึงความบริสุทธิ์ผ่องใสได้

๔.๑.๓.๖ อสุภกรณฐาน^{๓๘}

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงรูปาวจรกุศล กล่าวคือ ปฐมฌาน อันเกิดจากการอาศัยรูปสัญญา (อุทฺธมาตกสัญญาสหคตะ) ของซากศพ (อุทฺธมาตก หมายถึง ซากศพพองขึ้น, ซากศพพองขึ้น น่าเกลียด) นั้นเป็นนิมิตอารมณ์ของอสุภกรณฐานภาวนา เพื่อกำจัดนิเวรณธรรม หรือบรรเทาโรคจิต

^{๓๘} พระพุทธโฆษาจารย์, อภิธานสาลี, คัมภีร์รรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๕๙๘.

ของบุคคลให้ลดลง ร่างกายที่ตายก็ดี หรือแม้กำลังเป็นอยู่ก็จัดเป็นอสุภะ (ความไม่งาม) ด้วยกันทั้งสิ้น ดังเช่น ปราภฏแก่พระมหาตีสสเถระผู้เห็นกระดูกพินอยู่ในเจดีย์บรรพ^{๓๙}

อสุภกรรมฐาน (กรรมฐานที่เป็นบัญญัติ) อาศัยพื้นฐานจากกสิณภาวนา (กสิณภาวนา ได้แก่ วรรณกสิณ ๔ คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว^{๔๐}) นั้น หมายความว่า จิตอาศัยบริกรรม นิมิต อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต เป็นนิมิตเครื่องหมายให้จิตยึดเหนี่ยวเพื่อเกิดสัมมาสติและ สัมมาสมาธิ ย่อมมีวิธีการบำเพ็ญเพียรเหมือนกสิณภาวนาทุกประการ ไม่มีการเจริญอนุปัสสนาเป็นแต่ สมณะโดยส่วนเดียว เพียงแต่อาศัยซากศพพระยะใดระยะหนึ่งเป็นนิมิตอารมณ์กรรมฐาน หรือบริกรรม นิมิตเบื้องต้น ซึ่งก็คือซากศพเน่าเปื่อยระยะต่างๆ ๑๐ ประการ คือ

๑. อุทฺธมาตกะ หมายถึง ซากศพที่พองขึ้นอืด
๒. วินิลกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยมีสีเขียวคล้ำ
๓. วิปฺพพกะ หมายถึง ซากศพเน่าเปื่อยที่เริ่มมีน้ำเหลืองไหลเยิ้มปรากฏขึ้น
๔. วิจฺฉิททกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยขาดกลางตัว (ซากศพขาดเป็น ๒ ท่อน)
๕. วิกขยิตกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยและถูกสัตว์กัดกินเป็นอาหาร
๖. วิกขิตตกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยแล้วมีมือเท้าและศีรษะขาดหายไป
๗. หตฺวิกขิตตกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยจนกระทั่งขาดเป็นท่อนๆ
๘. โลหิตกะ หมายถึง ซากศพที่เพิ่งถูกสังหารหรือตายมีเลือดไหลนอง
๙. ปุพฺพกะ หมายถึง ซากศพที่เน่าเปื่อยจนกระทั่งมีหนอนอาศัยเป็นแหล่งอาหารสืบพันธุ์
๑๐. อัญฺฐิกะ หมายถึง ซากศพที่เหลือแต่โครงกระดูก

ประโยชน์ที่ได้จากการเจริญอสุภกรรมฐาน คือ ทำให้ได้ปฐมฌาน สามารถข่มราคะไว้ได้ ด้วยกำลังของวิตก ส่วนปิติและโสมนัสย่อมเกิดขึ้นได้แม้ในของปฏิกุล (ของน่าเกลียด) เพราะการเห็น อานิสงส์จากการเจริญอสุภกรรมฐานว่า สามารถทำให้พ้นจากความแก่และความตายได้ (อทุธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมหา ปริมุจฺจิสฺสามิ^{๔๑}) และเพราะขจัดความเร่าร้อนแห่งนิวรณ์ได้ เหมือนคนเท ดอกไม้ (คนเทคุถ) เห็นอานิสงส์ว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปิติโสมนัสในกองคุถ ในอสุภ-กรรมฐานนี้ หากบุคคลไม่พิจารณาเป็นของปฏิกุล แต่กลับพิจารณาโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นการเจริญวิปัสสนาญ ดังที่พระพุทธองค์เนรมิตศพนึงให้แก่พระกุลเถระที่มีราคะจริต พิจารณา และทรงใช้ให้ภิกษุหนุ่มไปพิจารณาศพนางสิริมา นครโสเภณี ที่ภิกษุนั้นหลงรักมากที่สุด ถึงกับกินไม่ได้นอนไม่หลับ โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๓๙} พระพุทธโฆสาจารย์, อัญฺฐาสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๖๐๔.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๕.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๔.

๔.๑.๓.๗ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

กระบวนการของจิตที่พิจารณาเพื่อการมองเห็นความจริงแท้ของธรรมชาติ กล่าวคือการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ จิตตานุปัสสนา แปลว่า ปัญญาตามพิจารณาเห็นจิต หรือ การตามดูจิต หมายความว่า การอาศัยจิตตสังขาร คือสิ่งที่จิตปรุงแต่งขึ้นมาเป็นอารมณ์ของจิต เพื่อเป็นที่ตั้งอาศัยของสมาสติ และอาศัยจิตอันเป็นสมาสมาธิตามพิจารณาเห็น (อนุปัสสนา) จิตตสังขารที่เกิดขึ้น เพื่อการเกิดดวงตาเห็นธรรมในสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

จิตมี ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง คือ กามาวจรจิต ๕๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง ดังนั้น จิตที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๔๒} มีอยู่ ๑๖ อย่าง คือ

๑. สราคจิต (สราคํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตที่มีราคะ ได้แก่ โภกมุลจิต ๘ ดวง
๒. วิตรากจิต (วิตรากํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตปราศจากราคะ ได้แก่ กุศลจิต ๑๗ ดวง
กับวิบากจิต ๓๒ ดวง
๓. สโทสจิต (สโทสํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตมีโทสะ ได้แก่ โทสมุลจิต ๒ ดวง
๔. วิตโทสจิต (วิตโทสํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตปราศจากโทสะ ได้แก่ กุศลจิต ๑๗ ดวง
กับวิบากจิต ๓๒ ดวง
๕. สโมหจิต (สโมหํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตมีโมหะ ได้แก่ โมหมุลจิต ๒ ดวง
๖. วิตโมหจิต (วิตโมหํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตปราศจากโมหะ ได้แก่ กุศลจิต ๑๗ ดวง
กับวิบากจิต ๓๒ ดวง
๗. สังขิตตจิต (สังขิตฺตํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตหดหู่ เชื่องซึม ท้อถอยจากอารมณ์ ได้แก่ จิตมี
ถีนะและมิทธะ
๘. วิกขิตตจิต (วิกขิตฺตํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตฟุ้งซ่าน ได้แก่ จิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ
๙. มหัคคตจิต (มหัคคตํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตถึงความยิ่งใหญ่ ได้แก่ รูปาวจรจิต อรูปาวจร-
จิต
๑๐. อมหัคคตจิต (อมหัคคตํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตไม่ถึงความยิ่งใหญ่ ได้แก่ กามาวจรจิต
๑๑. สอตุตรจิต (สอตุตรํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ กามาวจรจิต
๑๒. อนุตตรจิต (อนุตตรํ จิตฺตํ) แปลว่า จิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ รูปาวจรจิตและ
อรูปาวจรจิต แม้ในจิตทั้งสองอย่างนั้น ในอรรถกถาพุทธสาสนาปิฎก ทานแก่ไว้ว่า
รูปาวจรจิต จัดเป็นสอตุตรจิต อรูปาวจรจิตเท่านั้น จัดเป็นอนุตตรจิต

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

๑๓.สมาหิตจิต (สมาหิต จิตต์) แปลว่า จิตตั้งมั่น ได้แก่ จิตเป็นอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิ

๑๔.อสมาหิตจิต (อสมาหิต จิตต์) แปลว่า จิตไม่ตั้งมั่น ได้แก่ จิตเว่นจากสมาธิทั้ง ๒ นั้น คือเว่นจากอุปจารสมาธิ เว่นจากอัปนาสมาธิ

๑๕.วิมุตตจิต (วิมุตต จิตต์) แปลว่า จิตที่หลุดพ้น ได้แก่ จิตหลุดพ้นด้วยตทังควิมุตติและวิกัมภณวิมุตติเท่านั้น มิได้หมายความว่าถึงสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติเลย

๑๖.อวิมุตตจิต (อวิมุตต จิตต์) แปลว่า จิตไม่หลุดพ้น ได้แก่ จิตที่ปราศจากตทังควิมุตติ และปราศจากวิกัมภณวิมุตติทั้ง ๒ อย่างนั้น^{๔๓}

เมื่อจิตทั้ง ๑๖ อย่างนี้เกิดขึ้น ให้มีสติกำหนดรู้ เช่น จิตมีราคะ ก็ให้รู้ชัดว่า จิตมีราคะโดยให้ภาวนาโดยวิธีที่จะทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่า “ราคะหนอ ๆ” ปักสติลงไปให้ทันทัตถุ เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจจนถึงที่เกิดของจิต เป็นต้น ผลที่ได้ย่อมเป็นไปตามฐานะอันสมควรของแต่ละบุคคล กล่าวคือ ถ้าศีล สมาธิ และปัญญาแก่กล้า สามารถจะเห็นความเกิดดับของราคะจิตได้เป็นอย่างดี เมื่อเห็นความเกิดดับแล้ว ถ้าเพียรพยายามปฏิบัติต่อไปจะเกิดวิปัสสนาญาณขึ้นมาโดยลำดับ จนถึงมรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณได้ ถ้ายังไม่ถึงก็จะทำให้บุคคลผู้นั้น ได้ตทังควิมุตติวิกัมภณวิมุตติ คือมีจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยองค์ของพระกรรมฐาน และหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจของฌณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ

เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นจิตของตน (พิจารณาเห็นจิตในจิตในกายภายใน) เองอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ สามารถจะรู้ชัดซึ่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งจิตของตนได้ดี เมื่อรู้จิตของตนได้ดีแล้วก็สามารถรู้จิตของผู้อื่น (พิจารณาเห็นจิตในจิตในกายนอก) ได้ดีเช่นเดียวกัน ส่วนการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และพิจารณาเห็นความเสื่อมไป กล่าวคือ ในทางปริยัตินั้น บุคคลควรพิจารณาเห็นว่า จิตนี้เกิดขึ้นเพราะเหตุ ๕ ประการ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และความเกิดขึ้นของจิตอย่างเดียว จิตจะดับลงก็เพราะเหตุ ๕ ประการดังกล่าวเช่นเดียวกัน ส่วนในทางปฏิบัติ บุคคลได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน มีวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นมาโดยลำดับๆ นับตั้งแต่อุท্থัพพญาณ (ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป) เป็นต้นไป

จิตมีอยู่ หมายความว่า จิตนั้นมีอยู่จริง แต่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา อะไรทั้งสิ้นเป็นเพียงนามซึ่งอาศัยรูปเกิดขึ้นเท่านั้น ส่วนอยู่อย่างไม่มีอะไรอาศัย หมายถึง ไม่มีตัณหา มานะ ทิณฺณุ อาศัยอยู่ เพราะผู้นั้นได้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ละตัณหา มานะ ทิณฺณุ ได้แล้ว และการที่ไม่ถือมั่น

^{๔๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๐๖.

อะไรๆ ในโลกนั้น หมายความว่า ไม่ยึดมั่น ถือมั่นจิต ว่าเป็น สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เพราะละ
สัปปายะวิญญู วิจิกิจฉา สลัปปตปราคาส เป็นต้นได้แล้ว

การพิจารณาเห็นจิตจัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้อย่างนี้ คือ

๑. สติที่กำหนดรู้จิต จัดเป็นทุกขสัจ (จิตตปริศนาภาสิกา สติ ทุกขสัจจ)
๒. ตัณหาก่อนๆ ที่ยังสติดันให้เกิดขึ้น จัดเป็นสมุทยสัจ (ตสสา สมุฏฐาปกา ปุริมตณหา สมุทยสัจจ)
๓. ความไม่เป็นไปแห่งทุกข์ กับสมุทัย คือทุกข์กับสมุทัยดับลงไป จัดเป็นนิโรธสัจ (อุภินัน อปวัตติ นิโรธสัจจ)
๔. อริยมรรคกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธ คือนิพพานเป็นอารมณ์ จัดเป็นมคคสัจ^{๔๔}

สรุปว่า จิตที่เจริญมหาสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมเป็นเหตุให้จิต
เจริญด้วยสมณะ และวิปัสสนา คือ อนุปัสสนา (การตามพิจารณาเห็นจิตตสังขาร) ทำให้เกิดดวงตาเห็น
ธรรมเรื่องจิตตสังขาร เกิดญาณหยั่งรู้พร้อมเฉพาะ และยถาภูตญาณทัสนะ เกิดนิพพิทาญาณ วิราคะ-
ญาณ จิตย่อมปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในจิตตสังขาร

๔.๑.๔ จิตในสังสารวัฏฏ์

ในคัมภีร์อัฐสาสนีได้กล่าวถึงเรื่อง สังสารสาคร^{๔๕} คือ สังสารวัฏฏ์ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า
“ลำดับแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินอยู่ไม่ขาดสายได้ชื่อว่า สังสารวัฏฏ์” กล่าวคือ จิตอัน
จัดเป็นวิญญูณขันธ ที่ดำเนินอยู่ไม่ขาดสาย มีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ติดต่อกันอยู่ตลอดเวลา
โดยเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งเหล่าสัตว์ไม่ปรากฏ เพราะไม่มีกำหนดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้น
แล้วในที่สุดเพียงร้อยปี พันปี แสนปี ร้อยกัป พันกัป แสนกัป มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น หรือเหล่าสัตว์
เกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในการแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น มิได้มีในกาลก่อน
แต่นั้น ดังนั้น สังสารวัฏฏ์นั้นจึงไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้^{๔๖}

ภวังคจิตนั้น มีการทำงานอยู่ตลอดเวลา ดำเนินอยู่อย่างไม่ขาดสายเช่นเดียวกัน ภวังคจิต
ทำงานอยู่ได้สำนึกเราจึงไม่รู้ตัว สิ่งที่เราพูดและทำทุกอย่างจะถูกบันทึกและเก็บไว้ในภวังคจิต สิ่งที่ถูก

^{๔๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน),
หน้า ๓๐๙-๓๑๐.

^{๔๕} พระพุทธโฆสจารย์, อัฐสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๒๖.

^{๔๖} ปุริมา ภิกขเว โภณิน ปณณายติ อวิชชา. อโธ ปุพเพ อวิชชา นาโหสิ อล ปจฉา สมภวิ. “ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เจื้อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนจากนี้ อวิชชาไม่ได้มี แต่ภายหลังจึงมี” อ้างใน
พระพุทธโฆสจารย์, อัฐสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๒๗.

เก็บสะสมเรียกว่า วิบาก ดังนั้น วิบากคือผลของกรรมที่ถูกจดจำไว้ในภวังคจิต กรรมที่เรากระทำทุกอย่างไม่เคยถูกลืมเพราะจะถูกเก็บไว้ในภวังคจิต^{๔๗}

เมื่อโอกาสมาถึงวิบากกรรมก็ให้ผลจนเห็นชัดเจนเป็นรูปธรรม ผลกรรมจึงมี ๒ ระยะ คือ ระยะแรกเป็นผลที่ถูกเก็บไว้ในภวังคจิต ขึ้นนี้ยังเป็นนามธรรม ระยะที่สองเป็นช่วงที่กรรมให้ผลเป็นรูปธรรม กล่าวคือ ผลกรรมที่ถูกสั่งสมไว้ในภวังคจิตเพื่อรอวันให้ผลเป็นรูปธรรม

กรรมที่ให้ผลในปัจจุบันเรียกว่า ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม^{๔๘} (เจตนาที่อยู่ในขณะดวงที่ ๑) กรรมที่ให้ผลในภพที่ ๒ (ชาติหน้า) เรียกว่า อุปปัชชเวทนียกรรม^{๔๙} (เจตนาที่อยู่ในขณะดวงที่ ๗) คือสามารถส่งผลในปฏิสนธิกาล แต่ถ้าไม่มีโอกาสส่งผลก็จัดเป็นอโหสิกรรมไป และกรรมที่ส่งผลตั้งแต่ภพที่ ๓ (เจตนาที่อยู่ในขณะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖) เป็นต้นไปต่อเมื่ออรหัตตมรรคเกิดขึ้นแล้ว จึงจะสามารถตัดการให้ผลในปฏิสนธิกาลได้ เรียก อปรายปริยเวทนียกรรม^{๕๐} เมื่อคนเราตายลง เขาจะเกิดใหม่ทันที ในภพภูมิใดก็ได้ที่เหมาะสมกับกรรมที่เขาจะลี้กถึงก่อนดับจิต จิตที่ดับในภพภูมิก่อนกับจิตที่เกิดใหม่ในภพภูมิต่อมา ไม่ใช่จิตดวงเดียวกัน จิตในชาติก่อนกับจิตที่เกิดใหม่ในชาติต่อมา จะเป็นจิตดวงเดียวกันก็ไม่ใช่ จะต่างกันก็ไม่เชิง ในขณะที่คนเรามีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จิตของเราเกิด-ดับทุกขณะ จิตเกิด-ดับ ๑ ขณะ เรียกว่าจิต ๑ ดวง จิตแต่ละดวงมี ๓ ขณะย่อย คือ เกิดขึ้น (อุปปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ดับไป (ภังคะ) จิตแต่ละดวงเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะดำรงอยู่ชั่วเวลาสั้นมากแล้วก็ดับไป ก่อนจะดับลง (ภังคะ) จิตได้ส่งผลกรรมที่เก็บสะสมไว้ไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น (อุปปาทะ) ดังนั้นจิตดวงใหม่

^{๔๗} พระเทพโสภณ, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมจักร, ๒๕๔๖), หน้า ๖๓.

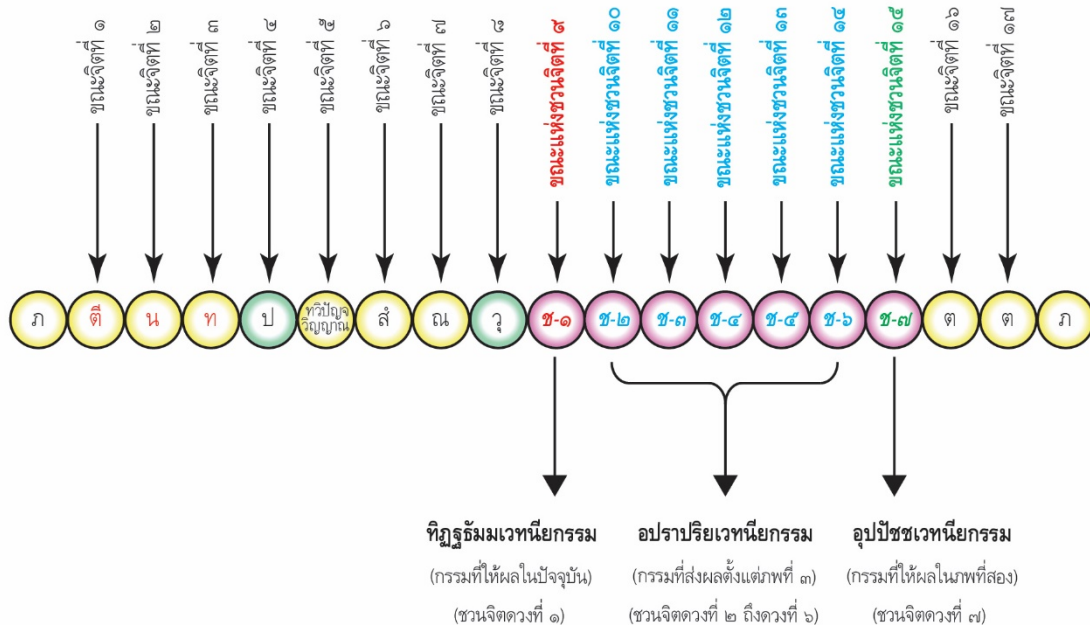
^{๔๘} ถ้าต้องการให้วิบากกรรมผลเป็นรูปธรรมทันตาในชาติปัจจุบัน จะต้องทำให้ครบองค์ประกอบที่เรียกว่าสมบัติ ๔ ประการ คือ (๑) คติสมบัติ ความพร้อมแห่งคติหรือสถานที่ (๒) อุปธิสมบัติ ความพร้อมแห่งร่างกาย (๓) กาลสมบัติ ความพร้อมแห่งกาลเวลา (๔) ปโยคสมบัติ ความพร้อมแห่งความเพียร อ้างใน พระเทพโสภณ, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, หน้า ๖๕-๖๗.

^{๔๙} ผลกรรมที่สั่งสมอยู่ในจิตจะเป็นตัวกำหนดว่า จะไปเกิดในภูมิใด ในขณะก่อนดับจิตตายจากโลกนี้ จิตจะไปประสิทธิ์ถึงภพกรรม (กรรม) เห็นภาพที่เป็นสัญลักษณ์ของการทำกรรม (กรรมนิมิต) และนึกเห็นภาพของสิ่งที่จะไปเกิดในชาติหน้า (คตินิมิต) แท้จริงแล้วกรรมที่ปรากฏในจิตก่อนตายมีลำดับการให้ผลก่อนหลัง ซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) ครุกรรม หมายถึง กรรมหนักจะให้ผลก่อนกรรมอื่น เช่น สมบัติ ๘ (กรรมหนักฝ่ายดี) อนัตตริยกรรม ๕ (กรรมหนักฝ่ายไม่ดี เช่นฆ่าพ่อฆ่าแม่) เป็นต้น (๒) อาจิณณกรรม หมายถึง กรรมที่ทำงานชิ้น มีความสำคัญรองจากครุกรรม เช่นฆ่าสัตว์เป็นประจำหรือถือศีลเป็นประจำ (๓) อาสันนกรรม หมายถึง กรรมใกล้ตาย ถ้าไม่มีทั้งครุกรรมและอาจิณณกรรม อาสันนกรรมจะให้ผล เช่น การทำสังฆทานก่อนตาย (๔) กตัตตากรรม หมายถึง กรรมที่สักรว่าทำ คือทำด้วยเจตนาอันอ่อน ถ้ากรรมสามอย่างข้างต้นไม่มีกตัตตากรรมจะให้ผล เช่น เพื่อนเอาของผ้าป่ามาให้เราก็กินเงินใส่ซองอย่างทำบุญเสียไม่ได้ อ้างใน พระเทพโสภณ, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, หน้า ๗๐-๗๖.

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา กัมมจตุกกะ และมรณูปัตติจตุกกะปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๕), หน้า ๖๗-๖๘.

แผนภูมิที่ ๔-๕^{๕๑}

แสดง ขวนจิตและผลแห่งกรรม

เกิดขึ้นเพราะอาศัยพลังกรรม ของจิตดวงก่อนหน้านี้ที่เพ่งดับไป และจิตดวงที่เกิดตามมานี้ก็ตั้งอยู่ชั่วขณะและก็ดับไปก่อนจะดับจิตนี้ ก็ส่งปัจจัยต่อเนื่องให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีก จิตเกิดดับต่อเนื่องกันเป็นสายโซ่อย่างนี้ท่านเรียกว่ากระแสจิต ภาวะที่จิตเกิดสืบทอดกันเป็นกระแส เรียกว่า สันตติ แม้จิตจะเกิดดับทุกขณะ แต่ผลกรรมก็ไม่สูญหายไปพร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง เพราะจิตจะส่งทอดผลกรรมให้จิตดวงใหม่เก็บรักษาต่อไปก่อนที่ตัวเองจะดับลง จิตดวงใหม่จึงเป็นทายาทรับมรดกกรรมของจิตดวงที่เพ่งดับไป ความจำและประสบการณ์ก็ถูกส่งทอดต่อเนื่องกันไปอย่างนี้

ในชีวิตหนึ่งจิตเกิดดับนับครั้งไม่ถ้วนและคนเราก็เกิดและตายนับครั้งไม่ถ้วน ในชั่วชีวิตเดี่ยวนั้นแหละ จิตเกิด ๑ ขณะก็เท่ากับเราเกิด ๑ ครั้ง จิตดับ ๑ ขณะ ก็เท่ากับเราตาย ๑ ครั้ง เนื่องจากจิตของเราเกิดดับทุกขณะคนเราจึงเชื่อว่าเกิดและตายตามจำนวนครั้งของการเกิดดับของจิต ความตายชั่วขณะนี้ท่านเรียกว่า ขณิกมรณะ ทุกวันที่ผ่านไปเราเกิดและตายแบบขณิกมรณะนี้หลายครั้ง เราเกิดแล้วก็ตาย และตายแล้วก็เกิดสลับกันไปทุกขณะ

จิตตายแล้วก็เกิดเพียงชั่วขณะเดียวด้วยวิธีการเช่นใด จิตตายแล้วก็เกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติด้วยวิธีการเช่นนั้น การตายแล้วเกิดแบบขณิกมรณะจำกัดอาณาบริเวณอยู่ในร่างกายเดียวแต่

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๙๙๙-๑,๐๐๐.

การตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติเป็นการทิ้งร่างกายในภพภูมินี้แล้วถือกำเนิดในร่างกายของภพภูมิหน้า ที่กล่าวว่า สภาวะที่ตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติมีกระบวนการไม่ต่างจากการเกิดดับของจิตในชีวิตประจำวันของเรานั้นหมายความว่า จิตดวงสุดท้ายในชาตินี้เรียกว่า จุตติจิต เพราะเป็นจิตที่เคลื่อนย้ายภพ ออกจากร่างกายที่ปราศจากลมปราณ ขณะที่จุตติจิตดับลง มันได้ส่งพลังกรรม^{๕๒} และผลรวมของประสบการณ์ในชาตินี้ไปก่อให้เกิดจิตดวงใหม่ขึ้นในร่างกายใหม่ของชาติหน้า จิตที่เกิดในร่างกายใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต

ดังนั้น ปฏิสนธิจิต จึงเป็นจิตที่เชื่อมโยงระหว่างชาตินี้กับชาติหน้า ในกรณีนี้จุตติจิตที่ดับในชาตินี้กับปฏิสนธิจิตที่เกิดใหม่ในชาติหน้าจึงไม่ใช่จิตดวงเดียวกัน เพราะจุตติจิตดับไปแล้ว เหลือแต่เพียงพลังกรรมที่ถูกส่งทอดไปเป็นมรดกให้ปฏิสนธิจิตเก็บรักษาต่อไป แต่จุตติจิตกับปฏิสนธิจิตก็ไม่แตกต่างกันชนิดแยกจากกันทั้งนี้ก็เพราะปฏิสนธิจิตรับมรดกกรรมทุกอย่างมาจากจุตติจิต และเก็บรักษาไว้เป็นอนุสัยสันดานสืบต่อไป ปฏิสนธิจิตกับจุตติจิตจึงเป็นอันเดียวกันก็ไม่ใช่จะแตกต่างกันก็ไม่เชิง พระอรหันต์ท่านตัดกรรมได้จึงสามารถยุติกระบวนการเวียนว่ายตายเกิด สมดังปฐมพุทธพจน์^{๕๓} คือพระพุทธดำรัสว่า “ดูกรนายช่างผู้สร้างเรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือนไม่ได้อีกแล้ว เราทำลายโครงหลังคาทั้งหมดของท่านแล้ว รื้อยอดเรือนแล้ว จิตของเราบรรลุความไม่มีสังขารถึงความสิ้นไปแห่งตัณหา” ส่วนปุถุชนผู้ถูกกิเลสตัณหาชักพาให้ทำกรรมยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารต่อไปตามแรงขับของกรรม สมดังพระบาลีที่มาในอัฐสาลินีอรรถกถาว่า^{๕๔}

ยํ กิลฺลิจิ ทุกฺขํ สมฺภอติ สพฺพํ อารมฺภปฺจฺจยา^{๕๕}
 อารมฺภานํ นิโรธเณ นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมภโว.

“ทุกข์ทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับ โดยไม่เหลือทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น^{๕๖}”.

^{๕๒} “ไม่ว่าบนท้องฟ้า ท่ามกลางสมุทร หรือในหุบเขา ไม่มีแม้แต่แห่งเดียว ที่ผู้ทำกรรมชั่วอาศัยอยู่จะหนีพ้นกรรมไปได้” อ้างใน พระพุทธโฆษาจารย์, อัฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๗๕๖.

^{๕๓} พระพุทธโฆษาจารย์, อัฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๓๙.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๕.

^{๕๕} อารัมภะ ในที่นี้หมายถึงความเพียรที่สัมปยุตด้วยกรรม (ขุ.สุ.อ. ๒/๗๔๙/๓๔๐)

^{๕๖} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๕๐/๖๗๙.

๔.๒ สรุป

การวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิต ในคัมภีร์อัฐสาสนี สามารถวิเคราะห์ออกได้เป็น ๔ รูปแบบ ดังนี้ คือ การทำงานของจิตกับชีวิต ๑ การทำงานของจิตของปุถุชนกับจิตของอริยชน ๑ การทำงานของจิตกับการพัฒนาจิตด้วยสมณะและวิปัสสนา ๑ และจิตในสังสารวัฏฏ์ ๑

การทำงานของจิตกับชีวิต กล่าวคือ มโนกรรมเป็นจุดเริ่มต้นของการแสดงออกทางกายกรรมและวจีกรรม ขยายออกมาจากมโนกรรมหรือเจตนา ก็เท่ากับว่า กระบวนการของกรรมกับกระบวนการทำงานของจิตเป็นสิ่งเดียวกัน เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า กระแสกรรมและกระแสจิตคือกระแสเดียวกัน เพียงแต่กระแสจิตในโลกียภูมิ คือ กามภูมิ ๕๔ รูปภูมิ ๑๕ อรูปภูมิ ๑๒ เรียกว่ากรรม ในขณะที่กระแสจิตในโลกุตตรภูมิ ๘ เรียกว่า กิริยา ดังนั้น การสร้างกุศลหรือบำเพ็ญคุณงามความดีของบุคคล เพื่อให้ชวนจิตหรือช่องทางปฏิบัติการของกรรมเป็นกุศล (ขณะแห่งชวนจิตที่ ๙ ถึงขณะแห่งชวนะจิตที่ ๑๕) อันเกิดจากการให้ทาน รักษาศีล การอบรมจิตภาวนา

การทำงานของจิตของปุถุชนกับจิตของอริยชน กล่าวคือ ภาวะทางจิตของปุถุชนยังตอบสนองสภาพแวดล้อมภายนอกซึ่งผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กายด้วยความไม่สำรวมอินทรีย์ ชวนะจิตที่เป็นโลภะ โทสะ โมหะ จึงเกิดขึ้นตลอดเวลา ดังนั้นในกระบวนการรับรู้เสพเสวยโลกของปุถุชนนั้นย่อมมีกิเลส เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ ส่วนอริยชน ได้แก่ พระอรหันต์ เป็นต้น ย่อมมีโยนิโสมนสิการคือการใคร่ครวญโดยถ้วนถี่และมีสติสัมปชัญญะคอยกันกระแสตัณหาเป็นต้นไม่ให้เกิดขึ้น ในขณะที่รับรู้เสพเสวยโลก ดังนั้น ถ้ามีโยนิโสมนสิการใคร่ครวญโดยถ้วนถี่ มีสติสัมปชัญญะตามทันกระบวนการทำงานของจิต ความรู้้นั้นเป็นความรู้แท้ด้วย ตรงกับความเป็นจริงด้วย ถ้ามีโยนิโสมนสิการคือการไม่ใคร่ครวญโดยถ้วนถี่ ไม่มีสติสัมปชัญญะกำกับ ความรู้้นั้นเป็นความรู้แท้แต่ไม่ตรงกับความเป็นจริง

การทำงานของจิตกับการพัฒนาจิตด้วยสมณะและวิปัสสนา กล่าวคือ การพัฒนาจิตหรือจิตที่มีความเจริญ คือจิตที่จะต้องประกอบด้วยสมณะและวิปัสสนา สมานินั้นจะทำการสงบระงับอกุศลธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลธรรม ได้แก่ การเพ่งกสิณ การเจริญอสุภกรรมฐาน การกำหนดลมหายใจด้วยอานาปานสติ และการเจริญเมตตาพรหมวิหาร เป็นต้น เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้วจึงจะเกิดปัญญา คือความฉลาด หยั่งเห็นรูปรนาม ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

สมาธิของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับวิปัสสนาญาณจัดเป็นขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะที่มีกำลังเทียบเท่าอุปปจารสมาธิ จึงทำให้เกิดจิตตวิสุทธิได้ ต่อมาเมื่อสมาธิแก่กล้าจนได้บรรลุมรรคญาณแล้วจึงจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ผลของสมาธิอันสมควรแก่ผู้ปฏิบัติธรรมยังขึ้นอยู่กับบุญญาธิการของบุคคลนั้นว่าได้เคยสั่งสมมามากน้อยอย่างไร ส่วนการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันได้แก่ จิตตานุปัสสนา คือการพิจารณาเห็น (อนุปัสสนา) จิตตสังขารที่เกิดขึ้น เพื่อการเกิดดวงตา

เห็นธรรมในสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ดังนั้น การพิจารณาเห็นจิตจัดเป็นอริยสัจ ๔ และจิตย่อมปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในจิตตสังขาร

จิตในสังสารวัฏฏ์ กล่าวคือ ผลกรรมที่สั่งสมอยู่ในจิตจะเป็นตัวกำหนดว่า จะไปเกิดในภูมิใด ในขณะที่กอนดับจิตตายจากโลกนี้ จิตจะไประลึกถึงภาพกรรม (กรรม) เห็นภาพที่เป็นสัญลักษณ์ของการทำกรรม (กรรมนิมิต) และนึกเห็นภาพของที่จะไปเกิดในชาติหน้า (คตินิมิต) แท้จริงแล้วกรรมที่ปรากฏในจิตก่อนตายมีลำดับการให้ผลก่อนหลัง ซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ ชนิด คือ (๑) ครุกรรม หมายถึง กรรมหนักจะให้ผลก่อนกรรมอื่น เช่น สมบัติ ๘ (กรรมหนักฝ่ายดี) อนัตตริยกรรม ๕ (กรรมหนักฝ่ายไม่ดี เช่น ฆ่าพ่อฆ่าแม่) เป็นต้น (๒) อาจิณณกรรม หมายถึง กรรมที่ทำจนชิน มีความสำคัญรองจากครุกรรม เช่น ฆ่าสัตว์เป็นประจำหรือถือศีลเป็นประจำ (๓) อาสันนกรรม หมายถึง กรรมใกล้ตาย ถ้าไม่มีทั้งครุกรรมและอาจิณณกรรม อาสันนกรรมจะให้ผล เช่น การทำสังฆทานก่อนตาย (๔) กตัตตากรรม หมายถึง กรรมที่สักว่าทำ คือทำด้วยเจตนาอันอ่อน ถ้ากรรมสามอย่างข้างต้นไม่มี กตัตตากรรมจะให้ผล เช่น เพื่อนเอาซองผ้าป่ามาให้ เราก็เอาเงินใส่ซองอย่างทำบุญเสียไม่ได้ เป็นต้น